

A XVII. századi nyelvújítás és a magyar orvosi nyelv¹

A *nyelvújítást, neológiát*, mint ahogy Fábíán Pál írja (1993: 21), többféleképpen értelmezhetjük. Szűkebb értelemben, a magyarra vonatkoztatva, a nyelvújítás a magyar nyelvtörténetnek a felvilágosodás korában kezdődő és a kiegyezésig tartó szakaszát, az egész magyar társadalmat átható XVIII. század végi, XIX. századi mozgalmat jelenti, amelynek célja irodalmi és tudományos nyelvünk ki-művelése volt.

Tágabb értelemben azonban a nyelvújítás körébe tartozik minden olyan szándékos törekvés, amelynek célja az uralkodó nyelvszokás módosítása, a nyelv hagyományos elemkészletének (elsősorban szókincsének) mindennemű tudatos gazdagítása, frissítése.

A XVII. századi nyelvújító próbálkozásokkal, kezdeményezésekkel, törekvésekkel kapcsolatban a *nyelvújítás* szót ez utóbbi értelemben használom.

S hogy miért szűkítettem le a vizsgálat kereteit az orvosi nyelvre, annak az az oka, hogy a XVI. század végén született egy olyan munka (a Teleki-könyvtárban őrzött kéziratos orvosi könyv), mely szinte teljes egészében tartalmazza egy nyelvváltozat, az orvosi szaknyelv szókincsét, s így jó összehasonlítási alapul szolgál a XVII. századi változások megítéléséhez.

A kutatások szerint a XVI–XVII. századig nagyon kevés volt hazánkban az akadémiát, egyetemet végzett orvos, s ezek is vagy külföldi, vagy külföldön tanult magyar orvosok voltak. Az orvosi feladatokat nagyrészt a *füvesek* vagy *fűjések*, *tudós asszonyok*, *javasasszonyok*, *bábák* látták el, akik a betegek gyógyításához és a varázsláshoz használatos gyökereket és orvosi növényeket gyűjtögettek. A gyógyító munkában részt vettek még különféle kuruzslók is. Ezek egy része vándorló (gyakran külföldi) kuruzsló volt, ilyenek voltak például az *olejkárok* (azaz az olajok, balzsamokat árusítók), a *sérvmetszők*, a *borbélyok*, a *vándorsebészek*, a *csontra-kók*, a *szemoperálók*, sőt a *hóhérok* is, akiknek a köznép gyógyító képességet tulajdonított (Magyary-Kossa 1929/1: 75–92).

¹ Elhangzott a Magyar Nyelvészek VII. Nemzetközi Kongresszusán 2004. szeptember 30-án.

A magyar orvoslásnak volt tehát egy tudós, akadémiát végzett, orvosok által művelt ága. Ennek az orvostudománynak a nyelve kezdetben a latin volt.

Volt azonban egy népi ága is, mely tünettani észrevételen, tapasztalaton alapuló magyar kifejezéseket (gyakran körülírásos kifejezéseket) használt.

A kétféle orvoslás és a kétféle orvosi nyelv azonban nem vált el élesen egymástól, inkább valami sajátos egymásra rétegződés jellemezte ezt a két típust. A külföldön beszerzett könyvekbe beírták például a népi gyógymódokat, sőt a XVI. századi magyar orvosi könyv, mely az orvoslás tudományának szakszerű, tudományos összefoglalása, s melynek szerzője gyakran hivatkozik híres külföldi orvosokra, szintén tartalmazza a népi gyógyítás módszereit, sőt a népi babonákat is.

S fordítva: a papok, a bábák, a nemesi udvarházak asszonyai, akik gyakran foglalkoztak gyógyítással, a népi módszereken kívül sok mindent ellestek az udvarházakban megforduló orvosoktól, s gyakran össze is foglalták kis, kéziratoss, házi orvosló könyvecskékben a különféle eredetű tapasztalatokat.

Az orvosi nyelv tehát a XVI. század végén igen tarka és színes volt. Erről, mint említettem, hiteles képet alkothatunk a XVI. századi orvosi könyv alapján. Az orvosi könyv sok testrészt-, betegség-, tünet- és gyógyszer-, illetve gyógymódot tartalmaz, szókészlete mégis (mai szemmel nézve) szegényes és olykor nehézkes is, hiszen sok esetben csak körülírásos kifejezésekkel él. Néhány példa erre: *Alom ho zo oruossag* (OrvK. 18), *Dühés busulth bolondsag* (i. m. 25), *Szajnak es Orczanak felre mènese* (i. m. 46), *Zém fennek megh terjedese* (i. m. 61), *Ha Mely szem Estwe vagy Ejel yol lath, de delbe awagy nappal keweseth* (i. m. 89), *Saarnak az bér ala ky omlasa* (i. m. 223), *Az oldal chyontok alat ualo husos hartyak* (i. m. 227), *Hasnak Verrel valo mènese* (i. m. 255), *Kez nek megh chywgedese* (i. m. 402).

A nyelvünkkel való tudatos törődés a XVII. század első felében indult meg. Az úttörés érdeme Szenczi Molnár Alberté, aki nyelvtanaiban és szótáraiban megkezdte a tudományok nyelvének magyarosítását.

Szótára, s különösen annak latin–magyar része egyáltalán nem hasonlít a mai kétnyelvű szótárakra; sőt azt lehetne mondani, hogy inkább értelmező szótár, sőt enciklopédia, hiszen például a latin rész címszavai között igen sok görög–római kultúrkörbe tartozó személynév és földrajzi név szerepel, bőséges magyarázattal. Ugyanilyen részletes magyarázatot találunk néha a köznevek s ezzel együtt az orvosi szakkifejezések mellett is. Példa személynévek magyarázatára: *Hippocrates. egy igen jeles fő Orvos, az Cos Szigetből való. – Tántalus. Jupiter es Plota fia, ki Pokolba (az Poetac tetzesse berint) mindenkor bomjuhozik es ehezik, noha torkig all az vízbe, és orra előt függ az termet alma fa, kikkel hamikor elni akar, menten el rantatnak előle.* – Példa néhány orvosi kifejezés értelmezésére: *Agónia. Belső rettenetes hartz; Appetitus. Nagy eteli kivansag; Atheróma. Keleveny, fejer gönyetseggel rakva* (ma: kásadaganat; vö. Brencsán 1983); *Clyster. Kristely. Beteg hatullyaban boczato, purgalo orvos-sag* (ma: beöntés); *Cóndylus. Vyaid izeinec czomoia* (ma: bütök, ízületi véggel rendelkező csontrész; vö. Brencsán 1983); *Eúgium. az asszonyj allat bemermes testénecc kapu hartyajja, mely az Venus első Ostromán rontatikel* (ma: szűzhártya); *Perióstion. Egy vékony hartya, ki az egeß embernecc minden czontyait befödi* (ma: csonthártya; vö. Brencsán 1983); *Peritonaeum. Vekony de erős hartia, ki az hasban az több belt befödi es körül fogja* (ma: hashártya; vö. Brencsán 1983); *Phagaedéna. Fekely, vagy keleveny neme, ki az testben magat mind az Czontig beßi* (ma: kórházi üszök, mélyreható üszkös szövetelhalás; vö. Brencsán 1983); *Phimósis. Az ferfiui tagnac nyavalyaja, midön az bőre ugy meg borul, hogy az mackrol le nem foßolhat, avagy vizontag rea nem borulhat* (ma: fitymaszúkület; vö. Brencsán 1983); *Pubértas. Kimohozot ifiusag: az Ferfinac 14. az Leanzonac 12. eßtendős koraban;* *Siriásis. Agy velő környekinecc fölizadása elhevölese, kivalt kepen kis Gyermekeken* (ma: napszúrás; vö. Brencsán 1983); *Solátus. Napfeny miat nyavalas, heuseg miat betegült, Egettetót, rontatot* (ma: napszúrást kapott); *Steátoma. Testen valo dagadas, kiben faggußabaso nedvesseg vagyon* (ma: faggyútömlő; vö. Brencsán 1983); *Tórus. ember testin husos inas tag* (ma: duzzanat, tekercs, csomó; vö. Brencsán 1983); *Trachéa. Lelegzet vevő gege* (ma: légcső; vö. Brencsán 1983); *Várix. Dagat öreg*

Ér az ember testén (ma: *visszeres csomó, görcsér*; vö. Brencsán 1983); *Zostér. Szent Antal tüze, mely nyavalya az embert hamar megöli* (ma: *övsömör*; vö. Brencsán 1983). – Mint látjuk, ezek a szerkezetek nehézkesek, s nemigen alkalmasak a tudományos nyelvben a tiszta, világos kifejezésmódra, igaz, hogy némelyikre (pl. *phagaedena*) ma sincs megfelelő magyar kifejezés.

Molnár Albert szótáraiban azonban nem csupán körülírásos magyarázatok, hanem új magyar szavak is találhatóak, ilyenek a következők: *Ágyékhártya* (l. Diaphragma); *Czetstől elválasztás* (l. Ablactatio); *Gömbölyeg orvosságos Cipóczka* (l. Pastillum); *Czipóczont* (l. Cóxa); *Fityeßő, Elesßaglo mint az Eb* (l. Ságax); *Főnek meghiúlasa, Bolyokázás, Eßbelyösseg* (l. Delirium); *Gyermekágyas* (l. Puérpera); *Holt test metélő* (l. Anatomicus); *Köz hartya* (l. Disséptum); *Megemeßtes, megfőzes* (l. Concoctio); *Paraßtorvos* (l. Empíricus); *Szunnyadozo, almos, Szunnyata, rest, tunya* (l. somnolentus; ma: aluszékony, vö. Brencsán 1983; vö. még OrvK. 387: *zúnnyadagos*); *Hasas, Terhes, Tőlglyellő* (l. Foetus); *Tőki saczkoja* (l. Scrotum); (az EWUng. a szó 'a belső szervek, mirigyek váladékának tömlőszerű zacskója' jelentésére az első adatot 1760-ból idézi); *Vaklyás, az ki az gyertyánál nem jól lát* (l. Lusciosus); *Vekony Bél* (l. Hila); *Vemheczke, kinek még eßtendőjelentő foga nem nőt* (l. Abolus); *Veretec lic, haylic az ember bőrin* (l. Pórus); *termékeny* (TESz.).

Szenczi Molnár Albert új kifejezései szabályos alkotások: szó szerkezetek, szóösszetételek, képzések, néhány esetben új jelentéssel ellátott tőszavak, mint a *zacskó* ('herezacskó' jelentésben). Csúpan két szó csoportja mesterkél: a *-szabású* utótagúaké és az *-i* képzős mellékneveké (vö. még Bárdos Remig 1896: 42; Simonyi 1905: 173), például: *fejer ßabásu* (l. Albidus); *faggyußabaso* (l. Steatóma); *Nagy eteli kivanság* (l. Appetitus); *Agyeki faydalom* (l. Lumbago); *Kézi kőßvény* (l. Chiragra); *Egéz testi víz korság* (l. Anasarca); *Szemi kelyés, Arpa* (l. Chalázion); *Erőßaki halál* (l. Biothánatos). Molnár Albertet valószínűleg az indította e megoldás gyakori alkalmazására, ami később Gelejit is, hogy maga is érezte, hogy a hosszabb, szerkezetes kifejezések (ilyenek például: *szemen való, májhoz kapcsolódó, májon való* stb.) nehézkesek, valamint hogy: amit a deák egy szóval fejezett ki, azt ő sem kívánta többel (vö. Simonyi 1905: 173–4).

A XVII. század közepén Erdélyben egy nyelvművelőmozgalom-féle kezdett kibontakozni. Ennek okát Szathmári István (1968: 240–3) abban látta, hogy Európában a XVII. század a nemzeti nyelvek előretörésének, a tudományok anyanyelven történő indulásának az ideje. Így például a század elejétől fellendült a németországi nyelvművelés, az úgynevezett német purizmus, mely a Németalföldről indult ki. Ekkorra a tudósok jelentős része már nem latinul írta műveit, s például a leydeni egyetemen már holland nyelven tartották az előadásokat. A magyar kálvinista írók is több (főként egyházi) művet lefordítottak latin, angol, német nyelvről magyarra, s mivel fordítás közben nehézségeik adódtak, rákényszerültek magyar szavak alkotására (vö. Simai 1908: 16).

A XVII. századi nyelvművelő mozgalomnak a legkiemelkedőbb alakja Geleji Katona István, erdélyi református püspök volt, aki több új szót alkotott, s foglalkozott az új szavak alkotásának elvi kérdéseivel is. Mellette mások is részt vettek ebben a nyelvújító mozgalomban, így Gyöngyösi, Medgyesi, Kászoni, Pósházi, Mikolai Hegedűs. Geleji azt vallotta, s evvel mértékletességre intett mindenkit, hogy szóalkotással „csak akkor kell élnünk, mikor a szóból megszűkülünk [...]”; egyébként ha vagyon más alkalmas szokott szó, nem kell újat formálni” (vö. Bárdos Remig 1896: 43; Simai 1908: 110; Tolnai 1929: 31). A szóalkotásban a deákat tekintette mintának, tehát törekedett arra, hogy, amit a deák egy szóval fejez ki, azt ő hasonlóképpen tegye. Új szavait köznyelvi analógiák alapján alkotta, jól ismerve a szóelemzés elvét. Nem volt azonban túl szerencsés az a törekvése, s ezért többen támadták is, hogy szorgalmazta a szenvedő igékből képzett főnévi származékok használatát (i. h.-ek). – Geleji igazi nyelvújító volt. Sok új szót alkotott, de érdekes módon igen tartózkodott saját munkáiban az új szavak használatától (i. m. 47). Orvosi jellegű szava kevés, de ilyen mégis az *idősödik* (TESz.), a *képzet* (i. h.), a *terméketlen* (i. h.), a *szülékenny, fáradékony, szunnyadékony* (vö. Simonyi 1889: 8), a *sorvadékony, szaporodmány* (Simai 1908: 11), a *fogyatkozási, látási* (i. m. 112), valamint a tájnyelvből merített *sashudik* 'ellankad', a *fonyorodott* 'fonnyadt, ráncos' és a *kabolgyázás* 'szédelgés' stb. (vö. Simai 1908: 14).

Geleji újításait nem egészen egyedül csinálta. A *Titkok titkai* előszavában megvallotta, hogy másokkal is megbeszélte új szavait, de így volt ez a kor más nyelvújítóival is, például Kászoni is úgy nyilatkozott, hogy a deák szavakat többek tanácsára fordította magyarra (vö. Simai 1908: 17).

A XVII. századi nyelvújítással kapcsolatban elsősorban Geleji és Gyöngyösi nevét szokták emlegetni, Medgyesiét, Kászoniét, Pósháziét, Mikolai Hegedűsét nem. Pedig ők is alkottak új szavakat, bár orvosi vonatkozásúakat nem, sőt több szempontból bírálták is a nyelvújítókat (a szükségtelesen újítások miatt), s köztük Gelejit is, különösen azért, mert ő a latin mintáknak túl nagy jelentőséget tulajdonított, és kedvelte és szorgalmazta a szenvedő igékből képzett névszói származékok használatát.

A XVII. századi nyelvművelők nyilatkozatainak, tanácsainak, vitáinak mélyén többször ugyanazok az elvi kérdések rejlenek már, melyek a későbbi nyelvművelőket is foglalkoztatták (vö. Fábíán 1993: 15–6).

A XVII. században a legnagyobb nyelvújító, a szaktudományi nyelvek első kiművelője Apáczai Csere János volt, azzal, hogy a *Magyar encyklopédiában* (1653) és a *Magyar logicatskában* (1654) a tudományok fogalmainak magyar nevet igyekezett adni.

Apáczai azt tűzte ki célul, hogy magyar nyelven közölje a magyarokkal az összes tudományokat. Saját szavaival megfogalmazva: „hogy a magyar nyelven írt tudományos könyvek nélkül szükölködő nemzetemen tőlem kitelhetőképpen segítenék, s oly könyvet adnék a magyar ifjúság kezébe, melyben az anyai nyelvén minden szép és hasznos tudományokat olvashatna”. Azt vallotta, hogy „nyomorult az a nemzet, mely tudományt csak idegen kútfőktől meríthet” (Apáczaitól id. Bárdos Remig 1896: 48). Anyagát – mint megjegyzi – latinul rendezte el, majd áttette a tudomány számára teljesen idegen magyar nyelvre.

Apáczai enciklopédiájának orvosi részét főként Regius alapján írta meg, s mint a mű bevezetőjében panaszolta, olykor nagy nehézséget jelentett számára az újonnan alkotandó elnevezések „feltalálása”.

Apáczai munkája során támaszkodhatott volna a XVI. századi orvosi könyvre, valamint a többi korabeli, orvosi vonatkozású forrásra. Úgy tűnik azonban, hogy ezeket nem ismerte, ami nem is csoda, hiszen a kéziratos orvosi könyvek különféle nemesi udvarok és udvarházak könyvtárának féltett kincsei közé tartoztak, de e könyvekből egyébként is hiányoztak az élettani kifejezések, valamint sok anatómiai kifejezés is. Apáczai ezért több új szót is alkotott. Terminológiai újításai az erdélyi nyelvművelő mozgalomhoz való igazodást és Szenci Molnár Albert szótárának munkaeszközüli való használatát mutatja (vö. Fábíán 1993: 19). Apáczai nevéhez fűződik a *lepény* ’méhlepény’ (151) kifejezés. Ő használta először a *kalapatsotska*, illetve *kalapatsotska tsontotskája* szavakat, illetve szerkezetet ’a fülben található hallócsont egyike’ jelentésben (157), valamint az *űlőhöz hasonlo tsontocska* ’a hallócsontok egyike’ kifejezést (157; a *kalapácscsont* első előfordulása a TESz. szerint 1757, az *űllőé* 1782!). Ő írta le először a fül *dobja* ’dobhártya’ (157) szót. Új bonctani kifejezései még: *kebelek* valószínűleg ’testrészt, üreg’ (például 142: *A’ kebelek hárman vagynak, tudn fő, melly es a’ has*; 154: *az agy kebeletskei* ’agykamrák’), *bél kőntőse* ’bélfal’ (144), *látási és hallási érzőtag* (talán) ’látó- és hallóideg’ (155), *lato rostotskák* ’látóidegek’ (i. h.), *kőnyvező husotskák* ’könnycsatornák’ (149), *domboru kristály lentse* ’szemlencse’ (157), *kristaly higság, kristalyi higság* ’üvegtest’ (155), *kristaly, és eveg řabasu hig* ’üvegtest’ (156), *viz* ’csarnokvíz’ (156; TESz. 1716!), *Szivarvany* ’szivárványhártya’ (156), *řarvaskőntős* ’szaruhártya’ (156), *szem feneke* (156), *nyelő hurka* ’nyelőcső’ (144), *řaglás řerző reřetskek* ’szaglóidegek’ (157), *rostás csont* ’rostacsont’ (157), a *nedvesség edényei* ’az élő szervezetben nedveket közvetítő cső, edény’ (186; a TESz. szerint a szó ilyen jelentésben először 1787–1793-ban fordult elő először Mátyus István Ó és új dietetikájában), *altal rekeřtő hártya* ’hashártya’ (142), *valařto hártya* ’rekeszizom’ (144), *tsetsek makkotskai* ’az emlők mirigyei’ (150; a TESz. szerint a *makk*nak a ’makkhoz hasonló tárgy, eszköz’ jelentése csak 1742/1881-től adatható). A *makk* elnevezés többször is előjön Apáczainál. Szól az agyban levő *fenyő makkotskáról* ’tobozmirigy’, a *tsetsek makkotskairól* (150),

valamint a takony tsináló *makkotskáról* is (148). Mindkét esetben mirigyről van szó. További szavai és kifejezései: *nyeldeklő kinyitto* és *bé boritto inas husa* 'nyelőizom' (160), *magzat be fedő hártják* 'magzatburok' (151), *inon valo husok... (egeretskék)* 'izom' (160; a TESz. szerint az *éger* 'kidudorodó izom' jelentése 1763-ból adatolt), *menedék* 'kivezető csatorna, nyílás, pórus' (145, 150, 202 stb.), *maglo menedek* 'ondóvezeték' (150), *maglo holyagotskák* 'ondóhólyag' (uo.), *golyok egybe gomolyodot menedéki* 'herecsatornák' (uo.), *holyag borittoja* 'dűlmirigy' (uo.).

A szívnek is megállapítja a részeit: a 'Bivnek két *kebeletskéje* 'kamrája' vagyon, melyek egy *temerdek hussal* 'szívbillentyű' válaftatnak el egymástól (146), mindeniknek... két két *edenye (úrege)* 'vasa' (146) van. A tüdős életérnek van három *fel holdni tokotskája* 'félhold alakú billentyűje' (146). Az ereket is osztályozza. Beszél *lélek érről* (150), melynek jelentése 'éltető ér, verőér, artéria', *életérről*, *életeres érről*, illetve *eres élet érről* 'tüdőütőér' (146), de szól például *kapu érről*, ma *májkapuér* a neve (145), *nagy élet érről* 'főverőér' (146), *róvid eres edenyről* 'rövid gyomorütőér' (145), *hugy erekről* 'nyirokér' (149), az *erek ágatskairól* 'kapillárisok' (146), *tagas érről* 'felső és alsó üres véna' (146) is. – Az érfalat az *ér kóntósének* nevezi, melyet *rezegteti és veri az vér* (147).

Az eddig felsorolt elnevezéseket összefoglaló névvel anatómiai kifejezéseknek nevezhetnénk, melyeknek egy része (latinból fordított) metaforikus névadás eredménye.

Apáczaiban azonban nem csupán a testrészeknek adott nevet, hanem tüneteknek, élettani folyamatoknak és betegségeknek is. Ezek száma azonban kevesebb.

Beszél a *vérnek kerüléséről* (147), illetve *kerengéséről* (i. h.; az OrvK.-ben a *kerengés* kifejezést még csak a következő összefüggésben használja a szerző: a szél *kereng* a hasban). A *pulzust* (a kitapintható szívdobogást) *ér bókésnek* nevezi (147, 178), s a szívdobogásnak két fázisát állapítja meg: *fellővelles* 'diastole' és *lelohadás* 'systole' (147).

Egyéb orvosi szakszavai: *ábrázolás* (valószínűleg) 'képződés, álom' (158), *aßbonyi ho* 'havi vérzés' (166), *aßu hurut* (194) (az OrvK.-ban *aszú kórságról* esik csak szó), *betegségberző ok* (177), a *daganat meghegyesülése* (talán) 'megérése' (190), *elköltözés* 'kifakadás, meggyógyulás' (193) [a TESz. szerint is lehetett 'átalakul, megváltozik' jelentése az *elköltözésnek*, de ez csak 1787-ben fordult elő először!], *el válaftas* 'kiválasztás' (144), *ételi kevánság* 'étvágy' (144), a betegség *gonofra fordul* 'rosszabbodik' (193), *haboru aluás* 'nyugtalan alvás' (189), *páras kiadás, izzadás* 'izzadás' (150), *setétes bédelgés* (171), *tantorgo (gyenge) egeesség* 'gyenge egészség' (171), *véres kiadás* 'havi vérzés' (i. h.).

Apáczaiban a köznyelvi kifejezések mellett nemegyszer tájszavakat (többnyire erdélyi tájszavakat) is használt orvosi szakszóként (vö. Benkő 1975: 394 is), például *buz* 'comb' (144), *fikarty* 'rost' (183), *fuallás* 'szél' (190), *gombótz* 'gyomor' (144), *gyakdos* 'szúr' (184), *hurutás* 'köhögés' (184), *ki mohozás* 'a szeméremszőrzet kinövése' (167, 168), *zabarlódás* 'torkosság' (182), *zákany (úlepedés)* 'üledék' (181).

Kedvelte a kicsinyítő képzős formákat (vö. még Deme 1960: 25 is!): *agyatska* (153), *beletske* (153), *egeretskék* (160), *ferfiatskákba* (167), *fúletske* (146), tüdőnek *gegetskei* 'tüdőleghólyag' (147), *holyagotska* (149), *husotskák* (182), *kalapatsotska* (157), *kebltske* (154), *makkotska* (150), *rostotskak* (154), *tagotskak* (167), *tokotskák* 'billentyűk' (146, 149), *sebtske* (146), *tsébétske* (149) stb.

Ugyancsak kedvelte (a kor divatjának megfelelően) a gyakorító képzős igéket és ezek származékait, valamint a visszaható igéket és származékaikat: *érdekeldegeli* 'ingerli, bökdösi' (152), *gyakoroltatdogallyék* (172), *lúkkóg* 'lötyög, lüktet' (190), *meg veßtegetódot* 'megveszett' (158), *mozgadoznak* (192), *ßivarkodik* (148), *ßoktatdogallyak* (172), *vátozdogalik* (182); *fogydogalas* (179), *huzodozás* 'rángatózás, időnkénti begörccsölés' (194), *mozgadozás* (151), *nevededgelés* (179), *nyomdogálás* (145), *verittékeздеgelés* (189) stb; *botsattatnak* (145), *dagaßtatik* (145), *egybe kóttettek* (147), *egybezavartatnak* (182), *el oßtatik* (153), *fedettettek bé* (160), *hugyoztatott* (180), *ki botsáttatik* (148), *ki nyomatik* (156), *kóttetett* (161), *meg állittatnak* (158), *meg indittatik* (167), *meg nyittatnak* (160), *meg nyujtatik* (155), *meg óntetett* (185), *meg segítettethenek* 'meggyógyulnak'

(192), *mozgattatnak* (186), *nyomatik* (145), *oſtatik* (146), *ſivattatot bé* (198), *tagittatott* (147), *távofſtassék* (172), *úrítettnek ki* (202), *űzettek* (146) stb; *bé ſorittatván* (167); *gyakdostatás* (189), *izgattatván* (188), *ki adattatás* (179), *marattatás* (144), *meg indittatván* (161), *meg nyittatván* (167), *meg nyomattatás* (158), *nyelettetvén* (144), *oltalmaztatik* (151), *rágattatás* 'égő fájdalom, marás' (201), *ſurdaltatás* (190), *bélek tekintetése* (193), *űzettetés* (144).

A XVII. századi nyelvújítókhoz hasonlóan kedvelte Apáczai az *-i* képzős és a *-szabású* utótagú formákat is, például: *ételi* kevénság 'étvágy' (144), *lélekzesi* nehézség (194), *terméſeti* meleg (179), *arany ſabasu* (190), *citrom, sáfrány ſabásu* (180), *fekete ſabasu* (170), *hideg ſabásu* (i. h.), *kek ſabásu ſin* (180), *kemény ſabásu* (170, 184); *nedves ſabásu* (188), *olajos ſabasu* (168), *piros ſabásu* (170), *sárga ſabásu* (i. h.), *takony ſabásu* (182), *véres ſabásu* (148).

Sokan bírálták Apáczai szavait, sőt mondatszerkesztését is. Apáczai elmarasztalásával azonban nem érthetünk egyet. Igaz ugyan, hogy Apáczai szakszavai olykor különösek voltak, s nyelve is nehézkes, de néha igen színes, képes kifejezéseket is használt, például: *a' meg ragott eledel [...]* *a' gyomorba ér [...]*, *mint a' tsúrbe rakattatot nyers ſena [...]* *meg melegedik és lassan lassan peppé változik, a' mint a' fazakakban láttyuk* (144–5). S szakszavai közül is megmaradt néhány, akár eredeti formájában, akár kiegészítve, átalakítva, például: *lepény*, *szemfenék*, *kalapácsocska* (ma *kalapácscsont*), *üllőhöz hasonló csont* (ma *üllőcsont*), *edények* (ma *véredények*), *fül dobja* (ma *dobhártya*), *szívárvány* 'szívárványhártya', *rostás csont* 'rostacsont', *kapuér* (ma szintén *kapuér*, *a máj kapuere*), *a vérnek keringése* (ma *vérkeringés*) stb. S vitathatatlan az is, hogy egyedülálló szerepe volt a magyar nyelvű művelődés előmozdításában, a tudományok anyanyelven való megismertetésében és tanításában.

Az orvosi szaknyelv szempontjából lényeges e korból Pápai Páriz Ferenc *Pax Corporisa* is 1690-ből. Szakkifejezései Apáczai Enciklopédiájával ellentétben nagyrészt azonosak a XVI. századi orvosi könyv szakszókincsével, bár ő sem ismerte a XVI. századi orvosi könyvet, hiszen az *Elöljáró beszédben* (1747) azt írja, hogy az készítette a könyv megírására, hogy „tudtomra e' matériáról való Irás a' mi nyelvünkön nem lévén”. – Munkájában elődeihez hasonlóan ő is olykor körülírással megoldáshoz folyamodott, például *a' Tűdő sok holyagos lyukainak* nevezi a hörgőket (107), *a' Melyet a Hastól elrekesztő hártjának* a diaphragmát, rekeszizmot (106), *a' Melynek belső boltozattját kárpit modra bévonó hártjának* a mellhártyát (111), *a' nyeldeklő körül való apró petsenyéknek* a nyelőizmot (92), *ételi kívánságnak* az étvágyat (101). Az *extraszisztolét* pedig így írja le: *A' Szű dobogáson itt értyűk a' Szűnek azt a' felverését, mely rendeletlen, és természet ellen vagon* (132–3). Vannak azonban új kifejezései, szavai és új jelentésben használt szavai is, ilyenek az *Asthma* (106) (az EWUng. szerint az első adat 1695-ből származik), *alutó* 'altató' (394), *hánytató* (4), *Has sikulása* 'hasmenés' (169), *homlok ér* (4: *homlok eret* is meg-vágtatni igen hasznos), *Hó-szám* 'havi vérzés' (266), *Hypochondria* (228), *lügtet* (367), *mandola* 'mandula alakú, kötőszövetekből álló szerv' (90), *párlás* (2), *petsenye* 'izom' (a TESz. szerint a *pecsenye* szaknyelvi jelentése a *Pax corporisban* 'zsír, szalonna'; ez valószínűleg téves (vö. 376: *musculosok* vagy *petsenyés husok*; vagy 92: *a' nyeldeklő körül való apró petsenyék*, 249: *Hojag nyakát bérekesztő petsenyés hús*), *posta* 'előjel, tünet' (13: *Ha valamely tag reszketése öreg korban esik, többire hóltig úgy marad, és vagy Gutta-űtésnek, vagy legalább valamely tag elesésének elől-járó postája*), *Ptrűszköltető por* (6), *ptrűszköltő por* (148), *érnek réttye* 'fala' (68: az *érnekis réttyei* megtágúlnak), *száj-víz* (17: *Tsinálly ilyen Száj-vizet*).

Pápai Páriz Ferenc új szavai és kifejezései egyszerűek, világosak, könnyen érthetők. De törekedett is erre, hiszen az *Elöljáró beszédben* kifejti, hogy nem tudósoknak írta könyvét, hanem a házi cselédes gazdáknak s gazdasszonyoknak és az ügyefogyott szegényeknek.

Nyelvújító volt-e Pápai Páriz Ferenc, mint Geleji Katona, Gyöngyösi, Medgyesi, Kászoni és Apáczai Csere János? Úgy gondolom, hogy nem, ugyanis Simai Ödönhöz hasonlóan (Nyr. 1911: 309) azt vallom, hogy ha egy szépíró vagy szakíró műveiben van néhány új szó, attól annak írója még nem nyelvújító.

Pápai Páriz Ferenc orvosi munkáján kívül e korban még közel 15 kisebb-nagyobb kéziratot orvoslókönyv, patikakönyv stb. keletkezett, ezekben is vannak új szakkifejezések: *beka var* 'var-szerű cserepesség' (Máriássy 1614–1635 k. 58, 59); *csukló*: *czukljo* 'csontok kapcsolódásának helye' (i. m. 61); *fáradékony* (TESz.); *fiola*: *Phiola* 'üvegféle' (1683; vö. TESz.); *fiókcson*: *fiok czont* (1634; vö. SzT.); *folyosó*: *foloso* 'övsömör' (Med. Var. 1603: 30, 34, 35); *izmos* (1645; vö. TESz.); *körömház*: *keoreom ház* 'lópata ágya' (Máriássy 1614–1635 k.: 56); *operál* 'hat, működik': Lagj melegen osztan ehomra jnja kel [...] es igen zepen *operál* (Máriássy 1614–1635 k.: 61, 66); *öblöget*: *vizzel öblögessék* (1645; vö. TESz.); *pecsenyesség* 'vörösség, gyulladtság': Szemnek *pecsenyességerül* (Med. Var. 1603: 26); *rongyol* 'összetör, roncsol': Az belend füvet *rongiold meg* (Med. Var. 1603: 30; a TESz. szerint a szó első előfordulása 1779!); *sorvad*, *sorvadás* (TESz.); *roshad* 'fonnyad, összeesik, megdinsztelődik': feözd megh igeon ereos eczetbe, hoga mind el *roshadgion* (Török 1619 e.: 96); *testiség* (TESz.); *végbél*: *vegh belt* (Máriássy 1614–1635 k.: 70), ezek szerzői sem nyelvújítók azonban, csak nyelvünk gazdagítói. Nyelvújítónak csak azt nevezhetjük, aki tudatosan, nagy számban alkot szavakat és kifejezéseket, vagy honosít meg idegen szavakat. Simai Ödön (1911: 309–10) nem tekinti nyelvújításnak a köz- és irodalmi nyelvnek a tájszavak által történő gyarapítását sem, valamint (az ő szavaival élve) a mintegy maguktól termett fejleményeket sem (mai kifejezéssel élve: az automatikus szóképzéseket és szóösszetételeket). Ilyenek például szerinte az *-ás/-és* és a *-ság/-ség* képzős szavak vagy a birtokos jelzős összetételek.

A XVII. századi nyelvújítás nem volt olyan nagyarányú, mint a XVIII–XIX. századi, s nem terjedt ki az ország összes íróira és szakíróira sem, csupán az erdélyi kálvinista írók tartoztak a körébe. Ennek oka a politikai helyzeten és a tudományok fejletlen állapotán kívül az is lehetett, hogy nem is volt olyan vezére, mint a XIX. századnak, eredményei azonban igen fontosak és meghatározók voltak a magyar köz- és irodalmi nyelv, valamint a szaknyelv(ek), így az orvosi nyelv fejlődése szempontjából is.

SZAKIRODALOM

- Apatzai Tsere Janos 1653. *Magyar Encyclopaedia*. Ultrajecti, Ex Officinâ Joannis à Waesberge.
- Bán Imre 1958. *Apáczai Csere János*. Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtörténeti Intézete, Budapest.
- Bañcerowski Janusz 2003. A szaknyelvek szerepe a civilizációs fejlődésben. *Nyr.* 127: 277–82.
- Bárdos Remig 1896. *A magyar nyelvtisztító törekvések története*. Esztergom.
- Benkő Loránd 1975. Apáczai Csere János és a magyar nyelv. *MNy.* LXXI, 385–97.
- Berrár Jolán–Károly Sándor 1984. *Régi magyar glosszárium*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Brencsán János 1983. *Új orvosi szótár*. Orvosi kifejezések magyarázata. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Büky Béla 1988. A legősibb nyelvi rétegekre visszanyúló orvosi szavaink. In: Kiss Jenő–Szűcs László (szerk.): *A magyar nyelv rétegződése*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Comenius, Johannes Amos. 1669. *Orbis sensualium pictus*. A' Látható Világ. Nürnberg.
- Comenius, Johannes Amos. 1675. *Orbis sensualium pictus*. A' Látható Világ. Brassó.
- Comenius, Johannes Amos. 1685. *Orbis sensualium pictus*. A' Látható Világ. Lőcse.
- Deme László 1960. Apáczai Csere János nyelvhasználatáról. *MNy.* LVI, 21–31.
- Erdélyi magyar szótörténeti tár. Akadémiai Kiadó–Erdélyi Múzeum-egyesület. Budapest, Kolozsvár.
- Fábián Pál 1993. Nyelvfejlődés és nyelvfejlesztés. In: uő. (szerk.): *Nyelvművelés*. Kézirat. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Geréb György 1959. *Comenius, Johannes Amos: Orbis sensualium pictus*. A' Látható Világ. Az 1669-ben megjelent háromnyelvű kiadás magyar szövege alapján készült, az eredeti fametszetekkel közzétett, bevezetésekkel és jegyzetekkel ellátott kiadás. Magyar Helikon.
- Hoffmann Gizella (szerk.) 1989. Medicusi és borbélyi mesterség. Régi magyar ember- és állatorvosló könyvek Radvánszky Béla gyűjtéséből. Szeged.
- Keszler Borbála 2003. Állatnévi eredetű betegségnevek a XVII. század elejéig. In: Hajdú Mihály és Keszler Borbála (szerk.): *Köszöntőkönyv Kiss Jenő 60. születésnapjára*. ELTE Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet, valamint a Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest, 76–9.

- Dr. Magyary-Kossa Gyula 1929. *Magyar orvosi emlékek I–II*. Eggenberger-féle Könyvkereskedés, Budapest.
- Máriássy János 1614–1635 k. Egy néhány rendbeli lóorvosságok és más orvosságok. In: Hoffmann Gizella (szerk.) 1989.
- Medicinae Variæ 1603 k. Melius Péter Herbáriumához kötött recipék. In: Hoffmann Gizella (szerk.) 1989.
- Pápai Páriz Ferenc: *Pax Corporis*. Kolozsvárott, 1747.
- Simai Ödön 1908. Nyelvújítók a XVII. század közepén. *MNy*. IV, 12–9, 108–14.
- Simai Ödön 1911. Csúzy Zsigmond szavai I. *Nyr*. 40: 308–15.
- Simonyi Zsigmond 1905. *A magyar nyelv*. Athenaeum, Budapest.
- Simonyi Zsigmond 1889. A magyar nyelvújítás történetéhez. *AkNyÉrt*. XIV/8: 1–27. Franklin.
- Szathmári István 1968. *Régi nyelvtanaink és egységesülő irodalmi nyelvünk*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Szenczi Molnár Albert 1604. *Dictionarivm Latino-vngaricum*. [2. rész:] *Dictionarivm Vngarico-Latinvm*. Nürnberg. (Hasonmás kiadás. MTA Irodalomtudományi Intézete. Budapest, 1990.)
- Szigeti József (sajtó alá rendezésével és bevezetőjével) 1977. *Apáczai Csere János: Magyar Encyclopaedia*. Kriterion Könyvkiadó, Budapest, 1977.
- Szily Kálmán 1898. Apáczai encyclopaediája matematikai és physikai szempontból. In: *Adalékok a magyar nyelv és irodalom történetéhez*. Budapest, Hornyánszky Viktor kiadása.
- Tolnai Vilmos 1929. *A nyelvújítás*. MTA, Budapest.
- Újhelyi István 1677. Orvosságos könyv Apafi Anna számára. In: Hoffmann Gizella (szerk.) 1989.
- Varjas Béla (kiad.) 1943. *XVI. századi magyar orvosi könyv*. Sárkány Nyomda, Kolozsvár.

Keszler Borbála

SUMMARY

Keszler, Borbála

The 17th-century language reform and the Hungarian medical language

Up to the end of the sixteenth century, the language of science in Hungary had been Latin. Conscious care about the Hungarian language only started in the first half of the seventeenth century. The credit for pioneering is due to Albert Szenczi Molnár who, in his grammars and dictionaries, started Hungarianising the language of science. Later, in the mid-seventeenth century, a kind of language cultivation movement began to take shape in Transylvania. An eminent figure of that movement was István Geleji Katona, a Calvinist bishop of Transylvania, who created a number of new words and also discussed the principles of the creation of new words. In the development of specialised scientific terminologies of Hungarian, János Apáczai Csere also had a great share: he proposed a number of Hungarian terms for scientific concepts in his *Magyar encyclopaedia* (A Hungarian Encyclopaedia, 1653) and *Magyar logikácska* (Concise Hungarian Logic, 1654). From the point of view of medical language, the contribution of Ferenc Pápai Páriz (*Pax Corporis*) is also significant. – The paper discusses the “language reform” of that period: its European roots, its difficulties, methods, and results, with special emphasis on the Hungarian medical language.